

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم حدیث

گرایش تفسیر اثری

عنوان پایان نامه

مبانی تفسیری امام صادق (علیه السلام)

استاد راهنما

حجت الاسلام و المسلمین دکتر کاظم قاضی زاده

استاد مشاور

حجت الاسلام و المسلمین دکتر علی راد

دانشجو

ابوالفضل سراجی زاده

شهریور ماه 1390

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشکده علوم حدیث است.

تقديم به:

رئيس مذهب تشيع، امام جعفر صادق (عليه السلام)

تشکر و قدردانی:

از ریاست محترم دانشکده علوم حدیث و اساتید گرامی که در طول دوره مقطع کارشناسی ارشد در خدمتشان بودم و از استاد حجت الاسلام و المسلمین، جناب آقای دکتر کاظم قاضی زاده (استاد راهنما) و از استاد حجت الاسلام و المسلمین، جناب آقای دکتر علی راد (استاد مشاور) که در به ثمر رسیدن این پایان نامه، زحمات بسیاری را متحمل شدند.

چکیده:

در مقطعی از حیات امام صادق (علیه السلام)، فضایی پدید آمد که در آن، امام (علیه السلام) توانست به تبیین معارف الهی، مشغول شود. ابعاد کار فرهنگی امام صادق (علیه السلام)، بسیار گسترده و وسیع است. یکی از ابعاد این حرکت، پدید آوردن مدرسه تفسیری است. شناخت این حرکت، ثمرات معرفتی بسیاری را در بردارد. دسته‌ای از این معارف قرآنی، مربوط به مبانی تفسیری ایشان می‌باشد. معارفی که تاکنون به طور منسجم به آن پرداخته نشده است. این رساله، در پی آن است بعد از تبیین مختصری از مدرسه قرآنی امام صادق (علیه السلام)، به مبانی نظری و کاربردی تفسیر امام (علیه السلام) بپردازد. مبنای نظری به مجموعه پیش فرض‌هایی گفته می‌شود که صرفاً در مقام نظر و تصور ذهنی می‌باشد، اما مبانی کاربردی در مقام یا هنگامه تفسیر و عمل تفسیری خودنمایی دارند. استنباط مبانی تفسیری امام صادق (علیه السلام) از روایات ایشان ما را در پی‌ریزی و ارائه تفسیری شیعی یاری می‌دهد. عمده مسأله‌ای که در این تحقیق مورد توجه است مصداق کاوی و مفهوم پژوهی مبانی تفسیر از روایات امام صادق (علیه السلام) است. در فرمایشات امام صادق (علیه السلام) به مبانی نظری الهی و وحیانی بودن قرآن، جامعیت و جاودانگی قرآن، عدم اختلاف قرائت قرآن، الهی بودن چینش و ترتیب آیات، عدم تحریف قرآن، نیازمندی قرآن به تفسیر، امکان و جواز آن و چگونگی زبان قرآن دست یافته‌ایم. از سیره عملی امام، مبانی کاربردی قرآن محوری، سنت مداری، مؤلف محوری، عقل مداری، معیارهای داوری و رعایت اخلاق تفسیر را تبیین نموده‌ایم. روش ما در این تحقیق اکتشافی - توصیفی، همراه با نظام‌دهی مبانی است.

کلید واژه‌ها

امام صادق (علیه السلام)، مبانی تفسیر، مبانی نظری، مبانی کاربردی، مدرسه تفسیری.

فهرست مطالب

.....	چکیده:
.....	کلید واژه‌ها
۶.....	فصل اول: کلیات
۳.....	۱.۱. بیان مسأله
۳.....	۱.۲. ضرورت و اهداف
۴.....	۱.۳. سؤال اصلی
۴.....	۱.۴. سؤالات فرعی
۴.....	۱.۵. فرضیات تحقیق
۵.....	۱.۶. پیشینه تحقیق
۷.....	۱.۷. چهار چوب نظری تحقیق
۷.....	۱.۸. اهداف کلی
۷.....	۱.۹. روش تحقیق
۷.....	۱.۱۰. مفاهیم اولیه
۷.....	الف. مبانی
۸.....	ب. تفسیر
۹.....	ج. مبانی تفسیر قرآن کریم
۱۰.....	د. اشاره‌ای به شخصیت امام صادق (علیه السلام)
۱۳.....	فصل دوم: مدرسه تفسیری امام صادق (علیه السلام)
۱۵.....	2.1. مقدمه
۱۵.....	2.2. امام صادق (علیه السلام) و قرآن کریم
۱۶.....	۲.۲.۱. تأکیدهای امام صادق (علیه السلام) درباره قرآن
۱۸.....	۲.۲.۲. تأکید بر آموزه‌های قرآن
۱۹.....	۲.۲.۳. تبیین و تفسیر قرآن

۲۱ تربیت مفسران قرآن ۲.۲.۴
۲۳ روش‌های تفسیر امام صادق (علیه‌السلام) ۲.۳
۲۵ جریانات فرهنگی - قرآنی زمان امام صادق (علیه‌السلام) ۲.۴
۲۹ فصل سوم: مبانی نظری تفسیر از دیدگاه امام صادق (علیه‌السلام) ۲.۹
۳۱ ۳.۱. مقدمه ۳.۱
۳۱ ۳.۲. مبانی نظری ۳.۲
۳۱ ۳.۲.۱. الهی بودن قرآن ۳.۲.۱
۳۶ ۳.۲.۲. الهی بودن چینش و ترتیب آیات قرآن ۳.۲.۲
۴۰ ۳.۲.۳. قرآن، وحی الهی ۳.۲.۳
۴۳ اقسام وحی ۳.۲.۳
۴۴ کاربردهای وحی در کلمات امام صادق (علیه‌السلام): ۳.۲.۳
۴۵ اقسام نزول وحی بر پیامبران در کلام امام صادق (علیه‌السلام): ۳.۲.۳
۴۶ کیفیت ارتباط وحیانی در کلام امام صادق (علیه‌السلام): ۳.۲.۳
۴۸ 3.2.4. جامعیت قرآن ۳.۲.۴
۵۱ جامعیت استقلالی و تبعی قرآن ۳.۲.۴
۵۳ 3.2.5. جاودانگی قرآن ۳.۲.۵
۵۵ قرآن کریم، خاتم کتب انبیاء (علیهم‌السلام): ۳.۲.۵
۵۷ 3.2.6. عدم اختلاف قرائت در قرآن ۳.۲.۶
۶۳ 3.2.7. عدم تحریف قرآن ۳.۲.۷
۶۳ انواع تحریف ۳.۲.۷
۶۴ عدم تحریف قرآن در روایات امام صادق (علیه‌السلام) ۳.۲.۷
۶۸ بررسی روایات ناظر به تحریف قرآن ۳.۲.۷
۷۷ ۳.۲.۸. نیاز قرآن به تفسیر ۳.۲.۸
۷۸ علل نیازمندی به تفسیر ۳.۲.۸
۸۳ نیاز قرآن به تفسیر، ذاتی است یا عرضی؟ ۳.۲.۸
۸۴ «بیان» بودن قرآن و نیاز به تفسیر ۳.۲.۸

۸۴	مدلول تصویری و تصدیقی در تفسیر قرآن
۸۵	۳.۲.۹. امکان و جواز تفسیر
۸۶	روایات امکان و جواز تفسیر برای ء
۸۹	روایات عدم امکان تفسیر برخی از
۹۱	۳.۲.۱۰. زبان قرآن چند سطحی و دارای اسلوب‌های بیانی ویژه
۹۱	نظریات درباره زبان قرآن:
۹۳	راه‌های شناخت زبان قرآن
۱۰۳	فصل چهارم: مبانی کاربردی تفسیر از منظر روایات
۱۰۵	۴.۱. مقدمه
۱۰۵	۴.۲. مبانی کاربردی
۱۰۵	۴.۲.۱. قرآن محوری
۱۰۸	۴.۲.۲. مؤلف محوری
۱۱۲	۴.۲.۳. سنت مداری
۱۱۴	۴.۲.۴. عقل مداری
۱۱۸	۴.۲.۵. سنجش و داوری نتایج تفسیری
۱۲۲	۴.۲.۶. رعایت اخلاق تفسیر
۱۲۸	نتیجه گیری
۱۳۱	پیشنهادها
۱۳۲	منابع

فصل اول: کلیات

۱.۱ بیان مسأله

مبانی تفسیر مجموعه پیش فرض‌های اعتقادی، کلامی، زبان‌شناختی، تاریخی و علمی مفسر نسبت به فهم متن، ماتن، تفسیر و دیگر عناصر دخیل در فرایند تفسیر است که با مبنا قرار دادن آن‌ها، به تفسیر قرآن می‌پردازد. مفسر باید ابتدا دیدگاه خود را نسبت به این مبانی فهم و تفسیر مشخص سازد و در چارچوب آن به تلاش تفسیری بپردازد.^۱ مبانی تفسیری یکی از علل مهم اختلاف و تنوع نظریات تفسیری به شمار می‌آید. بنابر این؛ مبانی تفسیر اگر خوب بررسی شود یک سری کاربردها و فواید عینی دارد. مبانی تفسیر به جهت هویت‌شناسی و از لحاظ طبقه‌بندی، از مسائل مهم و بنیادی دانش تفسیر به شمار می‌آید؛ بدین معنا که بایستی مفسران یا یک تفسیر پژوه به هویت مبانی تفسیر اشراف داشته باشد، بتواند آن‌ها را طبقه‌بندی کند و در هنگامه تفسیر به سهولت از آن‌ها در تفسیر متن استفاده کند. با نگاهی، می‌توان مبانی را به دو قسم کلی مبانی نظری و کاربردی تقسیم نمود. استنباط مبانی نظری و کاربردی امام صادق (علیه‌السلام) در تفسیر، ما را در پی‌ریزی و ارائه تفسیری شیعی یاری می‌دهد. عمده مسأله‌ای که در این تحقیق مورد توجه است مصداق کاوی و مفهوم پژوهی مبانی تفسیر از روایات امام صادق (علیه‌السلام) است. روش ما در این تحقیق اکتشافی - توصیفی، همراه با نظام‌دهی مبانی است.

۱.۲ ضرورت و اهداف

شناخت صحیح ویژگی‌های قرآن و پدیدآورنده آن و نیز شناخت فرایند فهم و تبیین آیات، نقش کلیدی در فهم قرآن دارد و راه‌یابی به تفسیر کامل و دریافت معانی آیات نیازمند شناخت مقدمات تفسیر و روشن بودن مبانی مفسر است. از طرف دیگر عمده اختلاف نظر مفسران، به سبب اختلاف در مبانی و یا تکیه نکردن بر مبانی صحیح است؛ به عنوان نمونه، مبانی تفسیری مفسر بر منابع تفسیر تأثیر می‌گذارد، تا حدی که قلمرو منابع را دچار قبض و بسط می‌سازد، منبعی را از درجه اعتبار ساقط و یا احیاناً آن را در کنار دیگر منابع قرار می‌دهد. نوعی تفاوت و تنوع در دیدگاه مفسران در این مسأله وجود دارد؛ برخی تنها منبع معتبر در تفسیر را، روایات پیامبر و اهل بیت (علیهم‌السلام) یا صحابه می‌دانند؛ برخی بر تقدم منبعیت قرآن در تفسیر تأکید دارند؛ گروهی پای عقل و کشف و شهود را نیز به حوزه تفسیر کشانده‌اند.^۲

جایگاه ویژه امام صادق (علیه‌السلام) به عنوان رئیس مذهب، و حجم گسترده روایات منقول از ایشان ضرورت کشف مبانی تفسیری حضرت برای ارائه تفسیری شیعی را آشکار می‌سازد. از آنجایی که تا به حال اثری مستقل در تبیین مبانی تفسیری امام صادق (علیه‌السلام) نگاشته نشده است بر آن هستیم تا در حد توان مبانی نظری - کاربردی ایشان را مورد بررسی قرار دهیم.

^۱ علی‌راد، (مبانی کلامی امامیه در تفسیر)، ص ۲۱.
^۲ همان، ص ۲۳.

۱.۳. سؤال اصلی

مبانی تفسیری امام صادق (علیه السلام) چیست و به چند نوع قابل تقسیم است؟

۱.۴. سؤالات فرعی

یک. مقصود از مبانی تفسیر قرآن چیست و چه اقسامی دارد؟

دو. ویژگی‌های مدرسه تفسیری امام صادق (علیه السلام) چیست؟

سه. مبانی نظری تفسیر از دیدگاه امام صادق (علیه السلام) چیست؟

چهار. با توجه به سیره عملی امام صادق (علیه السلام)، مبانی کاربردی تفسیر ایشان چه می‌باشد؟

۱.۵. فرضیات تحقیق

مبانی تفسیری امام صادق (علیه السلام) آن دسته از پیش فرض‌های اعتقادی، کلامی، زبان شناختی، تاریخی و علمی ایشان نسبت به فهم و تفسیر قرآن و دیگر عناصر دخیل در فرایند تفسیر است. مبانی تفسیری امام صادق (علیه السلام) به دو نوع نظری و کاربردی تقسیم می‌شود:

یک. از روایات امام صادق (علیه السلام) این مبانی نظری تفسیری به دست می‌آید:

۱. الهی بودن قرآن
۲. وحیانی بودن قرآن
۳. جامعیت قرآن
۴. جاودانگی قرآن
۵. عدم اختلاف قرائت در قرآن
۶. الهی بودن چینش و ترتیب آیات قرآن
۷. عدم تحریف قرآن
۸. نیازمندی قرآن به تفسیر
۹. امکان و جواز تفسیر
۱۰. دارای اسلوب بیانی ویژه، زبان چند سطحی، ذو وجوه، جهانی، متناسب با فطرت تمام بشر و جاودانه بودن قرآن

دو. از سیره تفسیری امام صادق (علیه السلام) این مبانی کاربردی در تفسیر قرآن استنباط می‌شود:

۱. قرآن محوری
۲. سنت مداری
۳. مؤلف محوری
۴. عقل مداری
۵. سنجش و داوری نتایج تفسیر
۶. رعایت اخلاق تفسیر

۱.۶. پیشینه تحقیق

در خصوص مبانی تفسیر و چگونگی آنها، جمعی از محققان و قرآن‌شناسان به تدوین آثاری مستقل در بررسی اهم مبانی تفسیر و یا تکنگراری‌هایی در خصوص برخی از مبانی همّت نموده‌اند؛ مانند: البیان فی تفسیر القرآن، قرآن در اسلام، مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، القرآن الکریم و روایات المدرستین، مبانی و قواعد تفسیر و تحلیل زبان قرآن و روش شناسی فهم آن. همچنین جمعی از محققان در پایان نامه‌های دکتری و کارشناسی ارشد خود به بررسی برخی از مبانی تفسیری و یا مبانی تفسیر برخی از امامان و یا مفسران پرداخته‌اند؛ مانند: مبانی و روش تفسیری امام علی (علیه‌السلام)، بررسی مبانی تفسیری امام رضا (علیه‌السلام)، اصول و مبانی تفسیر علمی، مبانی و روش علامه طباطبایی در المیزان و مبانی تفسیر عرفانی.

در زمینه تحقیقات قرآنی مرتبط با مدرسه تفسیری امام صادق (علیه‌السلام) چند اثر قابل معرفی است:

آقا بزرگ تهرانی در کتاب «الذریعه» کتابی تفسیری، به نام «تفسیر الإمام جعفر بن محمد الصادق» به نقل از فهرست کتابخانه علی پاشا در استانبول گزارش می‌دهد. ایشان در ادامه می‌نویسد: «در کتب اصحابمان، ذکری از این تفسیر نیافتیم».^۱ اخیراً کتابی با این عنوان به چاپ رسیده است. این تفسیر مجموعه‌ای از روایات تفسیری با صبغه‌ای عرفانی - اشاری است که نخستین بار ابو عبدالرحمان سلمی (متوفی ۴۱۲هـ) این روایات را در کتاب حقائق التفسیر گردآوری کرد و آشنایی ما با این تفسیر تنها از طریق نقل قول‌های او است. در انتساب این کتاب، محل اختلاف است.^۲

با توجه به تلاش محدثین برای دسته بندی روایات امام صادق (علیه‌السلام)، تحقیقات به صورت تخصصی در زمینه‌های مختلف در تعالیم امام صادق (علیه‌السلام)، رشد چشمگیری داشته است. علامه مجلسی جلد ۴۷ بحار الانوار را برای انعکاس آموزه‌ها و تعالیم امام صادق (علیه‌السلام) اختصاص داده است. همچنین آقای سید کاظم قزوینی در کتاب موسوعة الإمام الصادق (علیه‌السلام) روایات حضرت را گرد آوری نموده است. کتاب مسند الإمام

1. آقا بزرگ تهرانی، الذریعه إلى تصانیف الشیعه، ج 4، ص 269.

2. ر.ک: محمد بن خضر، مجله: الحیاة الطیبه، مقاله: خرافة التفسیر الصوفی عند الامام جعفر صادق (علیه‌السلام)، ش 19، 1385ش.

الصادق (علیه السلام) اثر آقای عزیزالله عطاردی گنجینه‌ای کامل از روایات حضرت است که جلد شش، هفت و هشت آن با عنوان (کتاب التفسیر) اختصاص به روایات تفسیری امام صادق (علیه السلام) دارد.

این مجموعه از آثار گرانسنگ زمینه مناسبی برای تحقیق در روایات تفسیری ایشان فراهم آورده است. به عنوان مثال آقای سید محمد علی ایازی، مقاله‌ای را با عنوان «روایات امام جعفر صادق (علیه السلام) در تفسیر قرآن براساس مسند الإمام الصادق (علیه السلام)» به پاس پنجاه سال تلاش و تحقیق استاد عطاردی نگاشته‌اند. از دیگر کارهای مهم که انجام گرفته است نگارش ۲۰ پایان نامه توسط دانش آموختگان دانشگاهی است که به بررسی روایات تفسیری امام صادق (علیه السلام) از جزء اول تا جزء ۲۰ قرآن اختصاص دارد. این کار توسط دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه قم صورت گرفته است.

در موضوع روش شناسی تفسیر امام صادق (علیه السلام) در مجله گلستان قرآن شماره ۱۹۶ در دی ماه ۱۳۸۳ ش مصاحبه‌ای با خانم دکتر لاله افتخاری با موضوع «روش تفسیری امام باقر و امام صادق (علیهما السلام) ارائه شده است. رساله دکتری خانم افتخاری، «گردآوری و نقد و بررسی روایات تفسیری باقرین (ع)» در دانشگاه تهران در سال ۱۳۸۱ شمسی دفاع گردیده است. در رساله حاضر روایات تفسیری امام باقر (علیه السلام) و امام صادق (علیه السلام) در جزء ۳۰ قرآن گردآوری و نقد شد. اخیرا کتابی در همین موضوع از ایشان به چاپ رسیده است. پایان نامه کارشناسی ارشد خانم نازیه شاهینی در «روش تفسیری امام صادق (علیه السلام)» در دانشکده اصول دین در سال ۱۳۸۸ شمسی دفاع گردیده است. در فصل نامه پژوهش‌های اسلامی، شماره شش مقاله‌ای با عنوان «روش‌های امام صادق (علیه السلام) در تفسیر قرآن» نوشته دکتر حسین خاکپور و رقیه رضایی، درج گردیده است.

در خبری که از انتشار مجموعه مقالاتی مکتب علمی امام صادق (علیه السلام) توسط گروه مطالعات قرآنی توسط دانشگاه امام صادق (علیه السلام) آمده مقاله «جایگاه امام صادق (علیه السلام) در علوم قرآنی و تفسیر» نوشته عباس مصلائی پوریزدی در جلد دوم و مقاله «مبانی روش‌شناسی تفسیری امام صادق (علیه السلام)» نوشته دکتر رقیه صادقی نیری و فاطمه بابائی در جلد چهارم این مجموعه مقالات قرار است به زودی به چاپ برسد.

آقای سید جواد حسینی در مقاله «فروغی از اندیشه‌های قرآنی امام صادق (علیه السلام)» که در مجله «فرهنگ کوثر»، شماره ۷۷ سال ۱۳۸۸ شمسی، نکاتی همچون جامعیت و تازگی قرآن، آموختن آن و پناه بردن و گوش دادن به قرآن و تفسیر به رأی را از امام صادق (علیه السلام) مورد بررسی قرار داده است. در همین مجله شماره ۷۹ سال ۱۳۸۸ شمسی محمد جواد مروّجی طبسی در مقاله «سیره قرآنی امام جعفر صادق (علیه السلام)» به سیمای قرآنی امام صادق (علیه السلام) می پردازد.

آقای محمد مهریزی در رساله کارشناسی ارشد خود تحت عنوان «استشهادات صادقین (علیه السلام) به قرآن» در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) به استشادهای امام باقر (علیه السلام) و امام صادق (علیه السلام) به آیات قرآن پرداخته است.

با این پیشینه و با توجه به حجم روایات تفسیری حضرت و ویژگی دوره تاریخی ایشان، تدوین اثری مستقل در خصوص مبانی تفسیری امام صادق (علیه السلام) ضروری می‌نماید.

۱.۷. چهار چوب نظری تحقیق

این پایان نامه از چهار فصل تشکیل شده است:

یک. کلیات

دو. مدرسه تفسیری امام صادق (علیه السلام)

سه. مبانی نظری تفسیر امام صادق (علیه السلام)

چهار. مبانی کاربردی تفسیر امام صادق (علیه السلام)

در پایان نتیجه گیری و پیشنهادات ارائه خواهد شد.

۱.۸. اهداف کلی

با توجه به تشکیل مدرسه تفسیری امام صادق (علیه السلام) استنباط مبانی ایشان از روایات، ما را در پی ریزی و ارائه تفسیری شیعی یاری می‌دهد. عمده مساله‌ای که در این تحقیق مورد توجه است مصداق کاوی و مفهوم پژوهی مبانی تفسیر در دو حوزه مبانی نظری و مبانی کاربردی در روایات امام صادق (علیه السلام) است.

۱.۹. روش تحقیق

شیوه پژوهش، اکتشافی - توصیفی و روش گردآوری اطلاعات آن کتابخانه‌ای بوده است و از منابع مکتوب، نرم‌افزارها و سایت‌های علمی مختلف استفاده شده است.

۱.۱۰. مفاهیم اولیه

الف. مبانی

مبانی از ریشه «بنی» به معنای آباد کردن، ساختن و بنا نهادن و جمع آن «المبنی» به معنای بنیان می‌باشد.^۱ همچنین به حروف هجائیه، (مبانی) گفته می‌شود چرا که این حروف، اساس و بنای کلمات را شکل می‌دهند.^۲

در کتب لغت فرق صریحی بین "اصل" و "مبنا" گفته نشده است و به طور معمول نویسندگان آن دو را به جای یکدیگر بکار می‌برند و گاهی تفکیک ناپذیرند؛ لکن به استناد برخی از پژوهش‌ها می‌توان چنین گفت که اصل،

^۱ ر.ک: محمد بن زکریا ابن فارس، مقائیس اللغة، ج ۱، ص ۲۸۱.

^۲ راغب اصفهانی، المفردات، ص ۱۴۷، ذیل «بنی».

قواعد و قوانینی است که يك دانش، بدان استوار است؛ آن گونه که هیچ کسی در ضرورت موجودیت آن قوانین اختلاف نکند؛ همانند دانستن فارسی برای ترجمه قرآن به زبان فارسی، و مبنا قواعد و پیش فرض‌های پژوهنده‌ای است که در ابتدای کار بسان يك اصل برای خود قرار می‌دهد، خواه دیگران آنرا بپذیرند. از این رو مبنا را می‌توان مشتمل بر اصل دانست؛ یعنی هر اصلی مبنا نیز هست ولی هر مبنایی اصل نیست.^۱ و در اصطلاح مبنایی تفسیر مجموعه پیش فرض‌های اعتقادی، کلامی، زبان شناختی، تاریخی و علمی مفسر نسبت به فهم متن، ماتن، تفسیر و دیگر عناصر دخیل در فرایند تفسیر است که با مبنا قرار دادن آن‌ها، به تفسیر قرآن می‌پردازد.^۲

ب. تفسیر

واژه «تفسیر» از ریشه «ف س ر» می‌باشد. طریحی آن را به معنی کشف و آشکار کردن و اظهار معنای لفظ گرفته است.^۳ ابن منظور می‌نویسد: «تفسیر کشف مراد از معنای لفظ مشکل است»^۴ راغب اصفهانی می‌گوید: «تفسیر اظهار کردن معنی معقول است... گاهی اوقات، تفسیر، برای آنچه مختص به مفردات الفاظ و کلمات غریب می‌باشد و آنچه اختصاص به تأویل دارد به کار می‌رود.»^۵

بنابراین تفسیر قرآن بیان مراد و مقصود از آیه‌های آن است^۶ و مربوط به مفاهیم و معانی کلام الله مجید می‌باشد.^۷ برخی علم تفسیر قرآن را علم به اصولی دانسته‌اند که با آن معانی کلام خداوند به اندازه طاقت و درک بشر فهمیده می‌شود و موضوع آن آیات قرآن است از این حیث که فهم معانی آن و واقف شدن بر آنچه آیات بر آن دلالت دارند.^۸

برخی نوشته‌اند: «تفسیر ایجاد یک معنا است در ارتباط با يك متن که در خلال آن گونه‌ای وابستگی میان معنای تفسیری با متن وجود دارد. به جز مواردی نادر مانند حروف مقطعه، عموم آیات در موقعیتی هستند که از ظاهر آن‌ها معنایی به ذهن متبادر می‌شود. این معنا که آن را معنای "اولیه" یا معنای "تبادری" می‌نامیم، بر اساس دانش زبانی و در تبادر عرفی ایجاد می‌شود و نیاز به فعالیت ویژه‌ای ندارد. آنچه تفسیر نامیده می‌شود، ایجاد معنای "ثانویه" یا معنای تفسیری "غیر تبادری" است که حاصل دانش یا مهارتی فراتر از دانش عادی به زبان است. در منابع علوم قرآنی، به جای معنای اولیه و ثانویه، از تعبیر "ظاهر و معنا" و "گاه" ظاهر و مراد" استفاده شده است.»^۹

^۱ علی راد، پیشین، ص 20.

^۲ همان، ص 21.

^۳ طریحی، مجمع البحرین، ج 3، ص 437.

^۴ ابن منظور، لسان العرب، ج 5، ص 55.

^۵ راغب اصفهانی، پیشین، ص 636.

^۶ ابوالفضل داورپناه، أنوار العرفان فی تفسیر القرآن، ج 1، ص 19.

^۷ شهید مرتضی مطهری، مجموعه آثار (خدمات متقابل اسلام و ایران)، ج 14، ص 397.

^۸ ملاحویش آل غازی عبدالقادر، بیان المعانی، ج 1، ص 6.

^۹ احمد پاکتچی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مدخل تفسیر)، ج 15، ص 681.

پیشینه تفسیر قرآن به عهد رسول اکرم برمی‌گردد؛ به گونه‌ای که خود قرآن یکی از وظایف نبی مکرم اسلام را تبیین و تفسیر قرآن برمی‌شمارد.^۱ در زمان نزول قرآن، مردم در باره مفردات قرآن از پیامبر پرسش‌هایی می‌نمودند و ایشان پاسخ می‌داد^۲ و گاهی به خاطر سؤالات قرآنیشان^۳ آیه‌ای نازل می‌شد.^۴ برخی از صحابه بیش از دیگران در فهم معانی قرآن، بصیرت داشتند؛ لذا از همان اول به عنوان «مرجع» در تفسیر آیات قرآن شناخته شدند. عبد الله بن عباس و عبد الله بن مسعود از این افرادند. ابن عباس در این جهت شهرت بیشتری دارد. آراء او در کتب تفسیر زیاد نقل می‌شود.^۵

ج. مبانی تفسیر قرآن کریم

مبانی تفسیر از مصطلحات رایج در دوره معاصر است که عمدتاً در تفسیر پژوهی پژوهش‌گران فارسی زبان شهرت یافته است.^۶ بهره‌مندی از معارف قرآن، مبتنی بر فهم و تفسیر آن است. تفسیر دارای مبانی، پیش‌فرض‌ها، قواعد، روش‌ها و گرایش‌های متعدد و گوناگون است. با توجه به اهمیت بالای قرآن در اسلام، نمی‌توان بسان یک متن عادی با هر پیش‌فرضی، آن را تفسیر نمود. مفسران قبل از آغاز تفسیر یا به هنگام شروع آن، به تحلیل مقدمات و مبانی خود می‌پردازند. یکی از دلایل اختلاف نظر مفسران به تفاوت مبانی تفسیری آنان برمی‌گردد. انتخاب و گزینش هر مبنای تفسیری، به انتخاب روش و قواعد تفسیر خاصی منتهی می‌گردد؛ بدین جهت، مفسران در اغلب موارد، بر اساس دیدگاه و مبانی خود، روش‌های تفسیری متفاوتی برمی‌گزینند و در نتیجه، تفاسیری متمایز و در مواردی ناسازگار با یکدیگر فراهم می‌آورند.^۷

مبانی تفسیر به جهت هویت‌شناسی و از لحاظ طبقه‌بندی، از مسائل مهم و بنیادی دانش تفسیر به شمار می‌آید؛ بدین معنا که بایستی مفسران یا یک تفسیر پژوه به هویت مبانی تفسیر اشراف داشته باشد، بتواند آن‌ها را طبقه‌بندی کند و در هنگامه تفسیر به سهولت از آن‌ها در تفسیر متن استفاده کند. مبانی تفسیری یکی از علل مهم اختلاف و تنوع نظریات تفسیری به شمار می‌آید. بنابر این؛ مبانی تفسیر اگر خوب بررسی شود یک سری کاربردها و فواید عینی دارد.

^۱ نحل/44. «بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ يُبَيِّنُ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ»

^۲ شهید مرتضی مطهری، مجموعه آثار (آشنایی با قرآن)، ج 14، ص 400.

^۳ مانند: پرسش از وجود خدا (إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي...)، از کمیت و کیفیت انفاق (يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ...)، از وضع و سرپرستی یتیمان (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى...)، از قیامت و وقت آن (يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ...)، از حقیقت روح (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ...).

^۴ سید غلامرضا خسروی حسینی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، ج 1، ص 12-13.

^۵ شهید مرتضی مطهری، پیشین.

^۶ مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دایرةالمعارف قرآن کریم، ج 8، ص 22.

^۷ سیدرضا مودب/سیدمحمد موسوی مقدم، (هم مبانی تفسیر قرآن از منظر مفسران شیعه) فصلنامه شیعه شناسی، ش 28، ص 118-119.

مبانی تفسیر را می‌توان به چندین مدل تقسیم کرد. این تنوع و اختلاف مدل‌ها به نوع نگاه به مبانی برمی‌گردد. با نگاه فرآیندی و مرحله‌ای به مبانی می‌توان مبانی را به مبانی برون‌متنی، مبانی دورن‌متنی و همچنین مبانی صدوری و دلالتی تقسیم کرد. با نگاه جنس‌شناسی و نوع شناختی به مبانی، می‌توان مبانی را به دو قسم کلی مبانی نظری و کاربردی تقسیم نمود.

مبانی تفسیر منحصر در موارد یاد شده نیست، بلکه از تنوع برخوردار است و در یک طبقه‌بندی کلان می‌تواند به مبانی زبان‌شناسی و ادبی، مبانی تاریخی، مبانی فلسفی عام و مبانی کلامی تقسیم شود و موارد دیگر هم قابل افزایش باشد.^۱

آنچه در این‌جا مورد بررسی قرار می‌گیرد، واکاوی مبانی نظری و کاربردی در دیدگاه امام صادق (علیه‌السلام) است. اگر یک مبنا صرفاً در مقام نظر و یک تصور ذهنی باشد، می‌توان گفت این مبنا یک مبنای نظری است؛ اما برخی از مبانی در مقام یا هنگامه تفسیر و عمل تفسیری خودنمایی دارند که از آن‌ها با عنوان مبانی کاربردی یا عملی یاد می‌شود.^۲

د. اشاره‌ای به شخصیت امام صادق (علیه‌السلام)

امام صادق (علیه‌السلام) بنا به نقل برخی منابع، در سال ۸۰ هجری قمری^۳ و بنا به برخی نقل‌ها، در سال ۸۳ هجری قمری دیده به دنیا گشود.^۴ مادر ایشان، فروه دختر قاسم بن محمد بن ابی بکر است.^۵ شهادت امام صادق (علیه‌السلام) در ماه شوال سال ۱۴۸ هجری قمری بود.^۶ طبق نقل برخی منابع، روز شهادت ۲۵ ماه شوال بوده است.^۷ ایشان در سال ۱۱۴ هجری قمری به امامت رسید. دوران امامتشان مصادف بود با اواخر حکومت امویان که در سال ۱۳۲ هجری قمری به عمر آن پایان داده شد و اوایل حکومت عباسیان که از این تاریخ آغاز گردید.^۸

امام صادق (علیه‌السلام) در جهان اسلام دارای منزلت و جایگاه علمی ویژه‌ای می‌باشد. ایشان در کانون توجهات طالبان علم قرار داشت. شیخ مفید در این زمینه می‌نویسد: (به اندازه‌ای، مردم از علوم آن حضرت نقل کرده‌اند که سخنانش توشه راه کاروانیان و مسافران و نامیش در هر شهر و دیار زبانزد مردمان گشته و از هیچ یک از این خاندان علماء و دانشمندان بدان اندازه که از آن جناب حدیث نقل کرده از دیگری نقل نکرده‌اند و هیچ یک از اهل

^۱ ر.ک: علی راد، (مبانی کلامی امامیه در تفسیر قرآن کریم)، www.gazezadeh kazem.ir.

^۲ ر.ک: همان.

^۳ اربلی، کشف الغمّه، ج ۲، ص ۱۶۱.

^۴ کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۷۲.

^۵ اربلی، همان؛ کلینی، همان.

^۶ اربلی، همان، ج ۲، ص ۱۶۱؛ کلینی، همان، ج ۱، ص ۴۷۲.

^۷ شیخ عباس قمی، منتهی الآمال فی تواریخ النبی و آل، ج ۲، ص ۱۴۰۴.

^۸ مهدی پیشوایی، سیره پیشوایان، ص ۳۴۹.

آثار و ناقلان اخبار بدان اندازه که از آن حضرت بهره بردند از دیگران بهره‌گیری نکردند؛ زیرا اصحاب حدیث که نام راویان ثقات آن بزرگوار را جمع کرده‌اند با اختلاف در عقیده و گفتار شماره آنان به چهار هزار نفر می‌رسد.^۱ از زنداقه معروف زمان حضرت صادق (علیه السلام)، ابن اَبی العوجاء است. گزارش‌هایی از مناظرات او با امام صادق (علیه السلام) در کتب روایی ثبت شده است.^۲ او درباره امام صادق (علیه السلام) می‌گوید: «جعفر بن محمد صادق دارای علم بسیار و آگاهی کامل بر حکمت و زاهد در دنیا و عاری از تمامی شهوات بود. وی در مدینه زیست و برای پیروانش مفید و سودمند بود و دوستانش را از اسرار علوم آگاه ساخت.»^۳

تمام امام‌های اهل تسنن بلاواسطه و یا مع الواسطه شاگرد امام بوده و نزد امام شاگردی کرده‌اند. در رأس ائمه اهل تسنن ابو حنیفه است. او دو سال شاگرد امام بوده است و جمله «لَوْ لَا السَّنَّانُ لَهَلَكَ نَعْمَانٌ» (اگر آن دو سال نبود نعمان از بین رفته بود) از ابوحنیفه نقل شده است. مالک بن انس که امام دیگر اهل تسنن است نزد امام می‌آمد و به شاگردی امام افتخار می‌کرد. شافعی در دوره بعد بوده ولی او شاگردی مالک بن انس و شاگردان ابوحنیفه را کرده است. احمد حنبل نیز سلسله نسبش در شاگردی در یک جهت به امام می‌رسد و همین‌طور دیگران. حوزه درس فقهی امام صادق (علیه السلام) از حوزه درس تمام فقه‌های دیگر با رونق‌تر بوده است.^۴

محمد بن طاهر بن علی مقدسی (م ۵۰۷هـ) درباره امام صادق (علیه السلام) می‌نویسد:

«جعفر صادق از بزرگان تابعین به شمار می‌رود. از نظر علمی او دارای منزلت بلندی است. بسیاری از او علم آموخته و حدیث نقل کرده‌اند؛ مانند: ابوحنیفه، مالک و جابر بن حیان. چون هرگز دروغ نگفت به صادق شهرت یافت. وی با برخی از خلفای عباسی درگیر بود و در گفتن حق در برابرشان شجاعت داشت. شاگردش جابر بن حیان کتابی در هزار صفحه تألیف کرد که در برگیرنده "رسائل امام جعفر صادق" و شامل پانصد رساله است.»^۵

^۱ . شیخ مفید، الإرشاد، ج 2، ص 179.

^۲ . ر.ک: کلینی، الکافی، ج 1، ص 75؛ صدوق، التوحید، ص ۲۵۳.

^۳ . به نقل از: أسد حیدر، الإمام الصادق و المذاهب الأربعة، ج 1، ص 56.

^۴ . اسم ابوحنیفه، «نعمان بن ثابت بن زوطی بن مرزبان» است.

^۵ . شهید مرتضی مطهری، مجموعه آثار (سیری در سیره ائمه اطهار)، ج 18، ص 73.

^۶ . به نقل از: أسد حیدر، پیشین، ج 1، ص 61.

فصل دوم:
مدرسه تفسیری امام صادق (علیه السلام)